Ә. М. ДӘМИРЧИЗАДӘ

Д-44

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

Ә. М. ДӘМИРЧИЗАДӘ

Ш.183.Н-Ш.101
Д-44

МҮАСИР АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ

I ҺИССӘ

(ФОНЕТИКА, ОРФОЕПИЈА, ОРФОГРАФИЈА)

Икинҹи нәшри

Али мәктәбләрин филолокија факүлтәләри үчүн дәрслик

Азәрбајҹан ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир

Филиал
ЦНБ АН Азерб. ССР
при Институте языкознания
Инв. № 3653

«МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ—1984

81.2Аз
Д44

Дәрслик Азәрбајҹан ССР Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр.

Дәмирчизадә Ә. М.
Д44 Мүасир Азәрбајҹан дили, I һиссә (Фонетика, орфоепија, орфографија). Али мәктәбләр үчүн. дәрслик, Бакы, „Маариф", 1984, 308 сәһ

Али мәктәбләрин филоложи факүлтәләринин мүәллимләри вә тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмуш бу дәрслик үч һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә — «Фонетика» бәһсиндә фонетик ганунлар, вурғу, интонасија вә еләҹә дә һеҹаларын нөвләри һаггында кениш мә'лумат верилир. Икинчи һиссә «Тәләффүз вә орфоепија» бәһсидир. Бурада мүасир Азәрбајҹан дилинин орфоепијасынын әсаслары, саитләрин, самитләрин вә мүрәккәб сөзләрин тәләффүз гајдалары изаһ олунур. Үчүнҹү һиссәдә—«Јазы вә орфографија» бәһсиндә Азәрбајҹан дилинин јазысы вә орфографијасы һаггында гыса мә'лумат верилир.

Д 4602010000—000 / М652—83 98—83

Елми редактору:
Азәрб. ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, әмәкдар елм хадими, профессор *А. ГУРБАНОВ*

КИРИШ

Азәрбајҹан дили Азәрбајҹанда вә бир сыра гоншу өлкәләрдә әсрләрдән бәри јашајан азәрбајҹанлылара үнсијјәт васитәси кими хидмәт едән ана дилидир. Азәрбајҹан дили түрк дилләри аиләсинин гәрб групуна мәнсуб олмагла бу груп дахилиндә мәркәзи мөвге тутан вә кениш нүфуз даирәсинә малик олан бир дилдир. Һәм дә бу група мәнсуб дилләр арасында ән әввәл, јәни тәгрибән VII-IX әсрләр арасында үмумхалг дили һалында формалашмышдыр. Азәрбајҹан дили узун мүддәт «түрки», «түрк дили», «түркҹә», «Азәрбајҹан түркҹәси» адлары илә дә танынмыш, һәтта рус дилиндә јазылмыш бә'зи мәнбәләрдә «Гафгаз татар дили» ифадәси дә Азәрбајҹан дили мә'насында ишләдилмишдир.

Үмумхалг дили кими өзүнүн илк формалашма дөврүндән башлајараг һәм данышыг дили, һәм дә әдәби дил голлары үзрә азәрбајҹанлылара хидмәт етмиш олан Азәрбајҹан дили XIX әсрдән тамамилә милли дилә чеврилмиш вә Азәрбајҹан милли мәдәнијјәтинин формасы һалында хејли тәкмилләшмишдир. Азәрбајҹан әдәби дилинин һәр ики нөвү—шифаһи вә јазылы нөвү тәгрибән XI-XII әсрләрдән мөвҹуддур .Әлбәттә, шифаһи әдәби дил нисбәтән даһа әввәлләр формалашмышдыр, лакин јазылы әдәби дил јарадыландан сонра да шифаһи әдәби дил илә јанашы ишләнилир вә үмуми ганунаујғун јолла инкишаф едир. Мәһз бу бахымдан Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишаф тарихини нәзәрдән кечирдикдә белә мә'лум олур ки, Азәрбајҹан әдәби дилинин һәр ики нөвү даима мүвази сурәтдә ишләнилмишдир. Әлбәттә, илк дөврләрдә шифаһи әдәби дилин ишләнилмә даирәси даһа кениш, јазылы әдәби дилин ишләнилмә даирәси исә нисбәтән мәһдуд олмушдур. Бунунла белә, әдәби дилин шифаһи вә јазылы нөвләри зәнкин-

ләшмә, дәгигләшмә мәнбәләри кими даима бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрмишләр. Бу исә Азәрбајҹан әдәби дилинин ваһид милли дил һалында формалашмасынын вә үмуми нормаларын гануниләшмәсинин зәминини јаратмышдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, әдәби дил үмумхалг дили ваһидләри үзәриндә сечмә вә әвәзетмә принсипи әсасында әмәлијјат апарма јолу илә формалашан вә үмумиләшән дилдир. Белә әмәлијјат дилин бүтүн ваһидләри үзәриндә апарылыр. Әдәби дилин лүғәт тәркибинин тәшкили үчүн үмумхалг дилинин лүғәт тәркибиндәки сөзләр сечилир, бә'зән башга дилләрдән дә мүәјјән сөзләр алыныр. Үмумхалг дилинин фонетик системиндә дә, грамматик гурулушунда да белә сечмә, әвәзетмә әмәлијјаты апарылыр. Бурада белә бир мәсәләни дә јада салмалыјыг ки, әдәби дилин формалашдырылмасында, инкишаф етдирилмәсиндә апарылан сечмә вә әвәзетмә әмәлијјатынын ме'јарлары вә бу ме'јарларын әсаслары бүтүн дөврләр үчүн ејни, сабит вә үмуми олмадығы кими, әдәби дилин бүтүн нөвләри, саһәләри вә хидмәт даирәләри үчүн дә ејни вә стандарт олмур. Һәтта бурада ајры-ајры дөврләрин, һаким тәбәгәләрин, синифләрин, мүхтәлиф дөвләт гурулушунун мүәјјән дәрәҹәдә истигамәтверичи тә'сири олур.

Дил ону јарадан вә јашаданлара хидмәт едән үнсијјәт васитәси олдуғу үчүн, онун гајда-ганунлары да һәмин дилдә данышанларын инкишафы илә әлагәдар сурәтдә дәјишир вә тәкмилләшир.

Дил кимә хидмәт едир? Гәбиләјә, халга, јохса милләтә? Гәбилә дили үчүн нормал вә гануни сајылан мүәјјән хүсусијјәтләр халг дили үчүн, милли дил үчүн нормал сајылмајыб, гејри-ганун бир һал һесаб олуна биләр. Мәһз буна көрә дә әдәби дилин нормаларыны мүәјјәнләшдирәркән һәмин дилдән истифадә едәнләрин нәји мәгбул, нәји гејри-мәгбул сајдыгларыны да нәзәрә алмаг зәруридир. Бурада белә бир ҹәһәти дә јада салмаг лазымдыр ки, дил бир системдир, јә'ни дилдә ардычыл, һәмҹинс вә үмумиләшдиричи гајда-ганунлар мөвҹуддур. Буна көрә дә әдәби дил нормаларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә дилин бу әламәтдар истигамәтләндиричи хүсусијјәтләри даима нәзәрдә тутулмалыдыр.

Беләликлә, әдәби дил нормаларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә истифадә олунан ме'јарын әсаслары, шәртләри ајдынлашмыш олур ки, бунлар әсасән ашағыдакылардыр: дүрүстлүк, дүзкүнлүк, дәгиглик, асанлыг, садәлик, ваһидлик, ејнилик, сабитлик, аһәнкдарлыг, сәлислик, фәсиһлик вә давамлылыг.

Мәһз буна көрә дә белә хүсусијјәтләри илә шәртләнән нормалар әсасында гурулмуш әдәби дил позулмаз сајылыр вә онун позулмасына да јол верилмир.

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин белә нормалар әсасында сабитләшәрәк милли мәдәнијјәтимизин формасы һалында габагчыл дүнја дилләри илә ајаглашмасы мүасир дөврлә—совет дөврү илә үзви сурәтдә бағлыдыр.

Совет дөврүндә Азәрбајҹан әдәби дили рәсми дөвләт дили олмушдур. Азәрбајҹан әдәби дилинин белә бир јүксәк һүгуга малик олмасы онун шифаһи голунун гурултај, конфранс, мә'рузә, мүһазирә дили кими дә там һалда формалашмасына имкан јаратмышдыр. Беләликлә дә мүасир Азәрбајҹан әдәби дили тә'лим-тәһсил очагларында тәһсил васитәсинин вә тә'лим-тәһсил фәнләринин әсасы олмушдур. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили бүтүн үслуб голлары үзрә шахәләнәрәк һәртәрәфли инкишаф етмиш дилләрдәндир.

Һазырда Азәрбајҹан дилиндә минләрлә елми, техники, сијаси вә бәдии китаб, јүздән чох гәзет вә мәҹмуә нәшр олунур. Кино екранларындан, театр сәһнәләриндән, гурултај салонларындан, али мәктәбләрдән, елми-тәдгигат институтларындан, идманчы шәргиләриндән, кәнҹләрин нәғмәләриндән Азәрбајҹан дилинин һәр күн, һәр саат мәғрур, шаграг вә дәрин мәзмунлу авазы ешидилир. Азәрбајҹан дили бир сыра радиостансијаларда верилиш һүгугуна малик бир дил кими дүнјада сәсләнир.

Инди Азәрбајҹан әдәби дилиндә дүнја елм вә сәнәт хәзинәсинин ән гијмәтли әсәрләрини охумаг мүмкүндүр. Азәрбајҹан халгынын һәр бир оғлу, гызы марксизм классикләринин әсәрләрини, дүнја елм вә әдәбијјат классикләрини—Аристотели, Фирдовсини, Низамини, Һомери, Шекспири, Пушкини, Толстоју, Дарвини вә башгаларыны өз ана дилиндә охуја билир.

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили чох инкишаф етмиш дилләр сырасындадыр. Азәрбајҹан әдәби дилиндә јалныз бәдии әсәрләр дејил, елмин, техниканын, фәлсәфи

вә ичтимаи дүшүнчәләрин ән сон наилијјәтләриндән бәһс едән чохчилдли, дәрин мәзмунлу әсәрләр дә јазылыр.

Бурада белә бир факты да гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили кечән әсрләрдә дә үмумән Орта Асијада, хүсусән Гафгазда јашајан мүхтәлиф дилли халглар арасында үмуми анлашма васитәси олмуш, һәтта Гафгазын бир сыра халгларындан олан ашыглар, әсасән, өз гошмаларыны Азәрбајчан дилиндә сөјләмишләр. Сон заманларда апарылмыш тәдгигат нәтичәсиндә мә'лум олмушдур ки, XVI-XVIII әсрләрдә јашајыб-јаратмыш 35 ермәни ашығы азәрбајчанча гошмалар дүзәлдиб ел арасында охумушдур.

Азәрбајчан дилинин Гафгазда вә Орта Асијада халглар арасында анлашма васитәси кими кениш даирәдә истифадә олундуғуну кечән әсрин мәшһур адамлары— Лермонтов, Марлински, Абовјан, Лазарев, Будагов дәфәләрлә гејд етмишләр. Һәтта Лермонтов Азәрбајчан дилинин Гафгазда, үмумијјәтлә Асијада кәзиб-долашмаг үчүн ән әлверишли бир анлашма васитәси олдуғуну, о заман Авропада чох ишләнилән франсыз дили кими маһијјәт дашыдығыны хүсуси гејд етмишдир.

Беләликлә, ајдын олур ки, мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи көкләри вардыр. Буна көрә дә мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндән дүзкүн истифадә етмәк үчүн онун гајда-ганунларынын әсасларыны дәгиг билмәк вә онун нормаларынын позулмасы сәбәбләри һаггында үмуми тәсәввүрә малик олмаг һәр бир азәрбајчанлынын мүгәддәс борчудур. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили дедикдә әсасән мүасир дөврдә, даһа доғрусу, совет дөврүндә јүксәк сәвијјәли, һәртәрәфли инкишаф етмиш вә бүтүн саһәләр үзрә һәр чүр анлајышы ифадә етмәк имканларына малик олан Азәрбајчан әдәби дили нәзәрдә тутулур.

«Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» фәнни инди азәрбајчанлыларын бүтүн саһәләрдә истифадә етдикләри анлашма васитәсинин—Азәрбајчан әдәби дилинин әсасыны тәшкил едән ваһидләрин гајда-ганунларыны вә әсас нормаларыны өјрәдән фәннә дејилир.

«Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» фәнинин әсас шө'бәләри вә бәһсләри ашағыдакылардыр: фонетика, орфоепија, орфографија, лексиколокија, фразеолокија, морфолокија, синтаксис.

1) Фонетикада мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин фонемләр системиндән, фонетик ганунларындан, фонетик һадисәләриндән вә парчаларындан бәһс олунур.

2) Орфоепијада мүасир Азәрбајчан әдәби тәләффүз нормаларындан, гајда вә ганунларындан бәһс олунур.

3) Орфографијада мүасир Азәрбајчан дилиндә дүзкүн јазы гајдаларындан бәһс олунур.

4) Лексиколокијада мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин лүғәт тәркибиндән, сөзләрин гурулуш вә мә'на нөвләриндән бәһс олунур.

5) Фразеолокијада мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндәки фразеоложи ифадәләрин типләриндән вә мә'на нөвләриндән бәһс олунур.

6) Морфолокијада сөзләрин дәјишилмәсиндән вә грамматик категоријанын морфоложи әламәтләриндән бәһс олунур.

7) Синтаксисдә сөз бирләшмәләриндән, чүмләләрдән бәһс олунур.

Бунлардан башга бу вә ја дикәр әсас бәһсләрлә әлагәдар олараг мүасир Азәрбајчан јазысындан, әлифбасындан, дурғу ишарәләриндән вә лексикографијасындан да мә'лумат верилир.

Беләликлә, ајдын олур ки, «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» адланан фәнн дүзкүн данышмаг, дүзкүн јазмаг, дүзкүн охумаг вә дејиләни, јазыланы дүзкүн баша дүшмәк үчүн ән мүһүм анлашма васитәси олан дилин нормаларыны, гајда-ганунларыны әсаслы сурәтдә тәдгиг вә тә'лим едән бир фәндир.

вә ичтимаи дүшүнчәләрин ән сон наилијјәтләриндән бәһс едән чохчилдли, дәрин мәзмунлу әсәрләр дә јазылыр.

Бурада белә бир факты да гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили кечән әсрләрдә дә үмумән Орта Асијада, хүсусән Гафгазда јашајан мүхтәлиф дилли халглар арасында үмуми анлашма васитәси олмуш, һәтта Гафгазын бир сыра халгларындан олан ашыглар, әсасән, өз гошмаларыны Азәрбајчан дилиндә сөјләмишләр. Сон заманларда апарылмыш тәдгигат нәтичәсиндә мә'лум олмушдур ки, XVI-XVIII әсрләрдә јашајыб-јаратмыш 35 ермәни ашығы азәрбајчанча гошмалар дүзәлдиб ел арасында охумушдур.

Азәрбајчан дилинин Гафгазда вә Орта Асијада халглар арасында анлашма васитәси кими кениш даирәдә истифадә олундуғуну кечән әсрин мәшһур адамлары—Лермонтов, Марлински, Абовјан, Лазарев, Будагов дәфәләрлә гејд етмишләр. Һәтта Лермонтов Азәрбајчан дилинин Гафгазда, үмумијјәтлә Асијада кәзиб-долашмаг үчүн ән әлверишли бир анлашма васитәси олдуғуну, о заман Авропада чох ишләнилән франсыз дили кими маһијјәт дашыдығыны хүсуси гејд етмишдир.

Беләликлә, ајдын олур ки, мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи көкләри вардыр. Буна көрә дә мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндән дүзкүн истифадә етмәк үчүн онун гајда-ганунларынын әсасларыны дәгиг билмәк вә онун нормаларынын позулмасы сәбәбләри һаггында үмуми тәсәввүрә малик олмаг һәр бир азәрбајчанлынын мүгәддәс борчудур. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили дедикдә әсасән мүасир дөврдә, даһа доғрусу, совет дөврүндә јүксәк сәвијјәли, һәртәрәфли инкишаф етмиш вә бүтүн саһәләр үзрә һәр чүр анлајышы ифадә етмәк имканларына малик олан Азәрбајчан әдәби дили нәзәрдә тутулур.

«Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» фәнни инди азәрбајчанлыларын бүтүн саһәләрдә истифадә етдикләри анлашма васитәсинин—Азәрбајчан әдәби дилинин әсасыны тәшкил едән ваһидләрин гајда-ганунларыны вә әсас нормаларыны өјрәдән фәннә дејилир.

«Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» фәнниннн әсас шө'бәләри вә бәһсләри ашағыдакылардыр: фонетика, орфоепија, орфографија, лексиколокија, фразеолокија, морфолокија, синтаксис.

1) Ф о н е т и к а д а мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин фонемләр системиндән, фонетик ганунларындан, фонетик һадисәләриндән вә парчаларындан бәһс олунур.

2) О р ф о е п и ј а д а мүасир Азәрбајчан әдәби тәләффүз нормаларындан, гајда вә ганунларындан бәһс олунур.

3) О р ф о г р а ф и ј а д а мүасир Азәрбајчан дилиндә дүзкүн јазы гајдаларындан бәһс олунур.

4) Л е к с и к о л о к и ј а д а мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин луғәт тәркибиндән, сөзләрин гурулуш вә мә'на нөвләриндән бәһс олунур.

5) Ф р а з е о л о к и ј а д а мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндәки фразеоложи ифадәләрин типләриндән вә мә'на нөвләриндән бәһс олунур.

6) М о р ф о л о к и ј а д а сөзләрин дәјишилмәсиндән вә грамматик категоријанын морфоложи әламәтләриндән бәһс олунур.

7) С и н т а к с и с д ә сөз бирләшмәләриндән, чүмләләрдән бәһс олунур.

Бунлардан башга бу вә ја дикәр әсас бәһсләрлә әлагәдар олараг мүасир Азәрбајчан јазысындан, әлифбасындан, дурғу ишарәләриндән вә лексикографијасындан да мә'лумат верилир.

Беләликлә, ајдын олур ки, «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» адланан фәнн дүзкүн данышмаг, дүзкүн јазмаг, дүзкүн охумаг вә дејиләни, јазыланы дүзкүн баша дүшмәк үчүн ән мүһүм анлашма васитәси олан дилин нормаларыны, гајда-ганунларыны әсаслы сурәтдә тәдгиг вә тә'лим едән бир фәндир.

БИРИНЧИ ҺИССӘ

МУАСИР АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИ ДИЛИНИН ФОНЕТИКАСЫ

ҮМУМИ ФОНЕТИКА МӘСӘЛӘЛӘРИ

§ *1. Фонетиканын мөвзусу вә нөвләри.* Фонетика дилчилијин бир бөлмәсидир. Бу бөлмәдә дилин сәс тәркибиндән, сәс ганунларындан, даһа үмумиләшмиш һалда десәк, дилин сәс системиндән бәһс олунур.

Үмуми вә хүсуси дилчилик олдуғу кими, онун бир бөлмәсини тәшкил едән фонетика да үмуми фонетика вә хүсуси фонетика олмаг үзрә ики нөвдүр.

Сәсләрин үмуми акустик вә физиоложи ҹәһәтләри, сәсләрин тәснифиндә тәтбиг олунан үмуми принсипләр, еләҹә дә вурғу, һеҹа, интонасија, сәс, фонем, сәс системи, сәсләрин дәјишмәси, әвәзләнмәси кими бир сыра мәсәләләрин нәзәри әсаслары үмуми фонетиканын мөвзусуну тәшкил едир. Хүсуси фонетикада исә бу мәсәләләр ајрыҹа олараг бу вә ја дикәр конкрет бир дил әсасында тәдгиг олунур вә һәмин дилин өзүнә хас олан ҹәһәтләри ајдынлашдырылыр, һәтта мәхсуси ганунлары мүәјјәнләшдирилир. Үмуми фонетикада үмумиләшдирилмиш һалда верилмиш бир сыра ганунлар, тәснифат бу вә ја дикәр дилин материаллары әсасындакы нүмунәләрлә хүсуси фонетикада бир гәдәр дә дәгигләшдирилир.

Беләликлә, һәр бир дилин өз ады илә мүәјјәнләшән хүсуси фонетика формалашмыш олур. Мәсәлән, Азәрбајҹан дилинин фонетикасы, рус дилинин фонетикасы, күрҹү дилинин фонетикасы, түрк дилинин фонетикасы, әрәб дилинин фонетикасы, алман дилинин фонетикасы вә с.

Дилин сәс ваһидләри әмәли вә нәзәри мәгсәдләрлә мүхтәлиф ҹәһәтләрдән, мүхтәлиф истигамәтдә тәдгиг олунур, беләликлә дә фонетиканын мүхтәлиф бәһсләри вә мүхтәлиф нөвләри формалашыр. Бу бахымдан фонетиканын ашағыдакы нөвләрини хүсуси гејд етмәји лазым билирик.

1. Тәсвири фонетика. Бу вә ја дикәр конкрет бир дилин муасир сәвијјәдә малик олдуғу сәс тәркибини, сәс ганунларыны вә мүәјјән шәраитдән асылы олараг јаранан фонетик дәјишмәләрин ганунаујғунлуғуну ајдынлашдырмаг, тәсбит етмәк вә бунлардан әмәли нәтиҹәләр чыхармаг тәсвири фонетиканын мөвзусуну вә мәгсәдини тәшкил едир. Белә нәтиҹәләр исә дил тә'лими ишини фајдалы вә сәмәрәли гурмагда, әлифбаны тәкмилләшдирмәкдә, орфографија гајдаларыны елми-нәзәри әсаслар үзрә дәгигләшдирмәкдә, тәкмилләшдирмәкдә, орфоепија әсасларыны мүәјјәнләшдирмәкдә мүтәхәссисләри вә еләҹә дә дил мүәллимләрини нәзәри ҹәһәтдән силаһландырыр.

Әлбәттә, тәсвири фонетиканын бир сыра нәтиҹәләри фонетиканын дикәр нөвләри үчүн дә фајдалы ола биләр. Бу нәтиҹәләр дилин мусиги, хүсусән тәғәнни[1] иши илә әлагәдар бә'зи мәсәләләрини дә ајдынлашдырмаг үчүн истифадә олуна биләр.

2. Тарихи фонетика. Инкишаф тарихи боју мүәјјән дилин сәс тәркибиндә, фонетик ганун вә гајдаларында баш вермиш дәјишмәләри өјрәниб, һәмин дилин фонетик системинин инкишаф тарихини мүәјјәнләшдирмәк тарихи фонетиканын мөвзу вә мәгсәдини тәшкил едир.

Тарихи фонетикада сәс тәркибинин тәкмилләшмәси, мүәјјән сәсин вә ја фонетик ганунун тәдриҹән кениш даирәдә ишләколма просеси, јени бир сәсин төрәмә, дикәр бир сәсин јохолма просеси тәдгиг олунур.

Тарихи фонетика тәсвири фонетикадан тәдгигат објектинә вә мәнбәјинә көрә дә фәргләнир. Тәсвири фонетикада муасир әдәби дилә, ҹанлы данышыға вә нәһајәт, ҹанлы шивәләрә әсасән нәтиҹәләр чыхарылыр, даһа доғрусу, тәсвири фонетикада һазыркы дөврдә сәсләнән, ешидилән дил тәдгиг олунур. Бурада тәбии (гулагла) ешитмәдән башга, аләтләр васитәси илә дә тәдгигат апарылыр вә нәтиҹәләр әлдә едилир.

[1] *Тәғәнни*—һава илә охумаг, зүмзүмә етмә.

Тарихи фонетикада вәзиjјәт башга чүрдүр. Бурада әсасән јазылы абидәләр вә гоһум дилләр фонетик чәһәтдән тәдгиг едилсә дә, мүасир дил, онун мүхтәлиф шивәләри, мүхтәлиф үслуб нөвләри дә тәдгигат објекти ола билир. Бу тәдгигатда исә мүгајисәли тарихи үсул тәтбиг олунур. Демәли, тарихи фонетика өз тәдгигат үсулуна көрә дә тәсвири фонетикадан фәргләнир.

Бүтүн бунлара бахмајараг, һәм тәсвири, һәм тарихи фонетика бир-бирини тамамлајыр вә әслиндә тәсвири фонетика да тарихи фонетиканын бир һиссәсини тәшкил едир. Чүнки тарихи инкишаф нөгтеји-нәзәриндән мүасир дилин фонетик системи инкишаф тарихиндә мүәjјән мәрһәләнин фонетик системиндән башга бир шеј дејилдир.

Буна бахмајараг, тәсвири фонетика мүстәгил истигамәтли вә мүәjјән тәдгигат објекти олан мүстәгил бир саһәдир.

Фонетиканын, дилчилик әдәбијјатында адлары чәкилән дикәр нөвләринә кәлдикдә, демәлијик ки, *тәчрүби фонетика, физиоложи фонетика, мүгајисәли фонетика* кими адларла танынан бүтүн бу фонетика нөвләри әслиндә тәсвири вә тарихи фонетикаларда тәтбиг олунан үсул илә, васитә илә, ја да тәдгиг олунан саһә илә бағлы олараг фәргләнән нөвләрдир.

3. **Тәчрүби, јахуд експериментал фонетика** даһа чох тәсвири фонетикадыр. Лакин бурада мүхтәлиф аләтләр васитәси илә сәсин мәхрәчи, сәсин узанма, гысалма дәрәчәси вә саирә, хүсусән мүасир физика, техника имканлары—машынлары әсасында лабораторијада тәдгиг олунур.

4. **Физиоложи фонетика** әслиндә фонетиканын әсас тәдгигат објекти олан сәсләрин јаранмасында фәалијјәт көстәрән бәдән үзвләринин тәләффүз просесиндәки вәзиjјәтинин тәдгиги илә бағлы бир саһәдир вә һәм тәсвири, һәм дә тарихи фонетикада бу чәһәтләр нәзәрә алыныр.

5. **Мүгајисәли фонетикада** бир дилин шивәләриндәки, бир аиләјә мәнсуб дилләрдәки вә һәтта мүхтәлиф дилләрдәки сәс системи мүгајисә јолу илә тәдгиг олунур. Буна көрә дә мүгајисәли фонетиканын әсасыны тәшкил едән тәдгигат үсулу һәм тарихи фонетикада, һәм дә тәсвири фонетикада (даһа үмумиләшмиш һалда десәк, һәм үмуми, һәм дә хүсуси фонетикада) тәтбиг

олунур. Беләликлә дә тәкчә бир дилин сәсләри һаггында дејил, бир сыра гоһум вә ја јад дилләрин фонетик системи һаггында әтрафлы мә'лумат верилмиш олур.

§ **2. *Фонетиканын әһәмиjјәти.*** Дил дедикдә биз, биринчи нөвбәдә, сәсләнмә илә тәзаһүр едән бир һадисәни баша дүшүрүк. Әслиндә дүнја дилләринин бир гисминдә данышығын үмуми шәкилдә сәсләнмә һадисәсиндә фәал вәзифәси олан бир үзвүн ады илә, јә'ни русча *язык*, франсызча *langue*, әрәбчә لسان фарсча زبان, әфганча ژبه түрк дилләриндә *тил, дил* адланмасы да дил үчүн сәсләнмәнин вә данышыг үчүн дилин нә гәдәр вачиб олдуғуну көстәрән бир дәлилдир. Ахы, ағыз бошлуғуна кәлән һәр чүр сәс ахынындан мүхтәлиф сәсләрин јаранмасында иштирак едән ән мүһүм үзв ағыз бошлуғунда һәрәкәт едә билән дилдир. Елә буна көрә дә дилдән, јә'ни данышыгдан бәһс едәркән, биз анчаг сәсләнмә илә бағлы олан вә данышыг үзвләри васитәси илә формалашан сәсли дили баша дүшүрүк.

Дил тәләффүз олунур вә ешидилир, шәрти ишарәләрлә—һәрфләрлә јазылыр вә охунур. Беләликлә, дил тәләффүз олунан, јазылан, охунан вә ешидилән нитг кими мүхтәлиф формаларда олса да, јенә әсасән сәсләрлә тәзаһүр едир. Буна көрә дә сәс дилин мадди габығы һесаб олунур вә дил сәсләрлә маддиләшән бир ичтимаи һадисә сајылыр.

Һәр бир дилдәки сәсләр мүхтәлиф олдуғу кими, мүхтәлиф дилләрдәки, һәтта охшар сәсләр дә там ејнијјәт тәшкил етмир.

Бундан башга, дил дәјишдикчә, инкишаф етдикчә дилдәки сәсләрдә дә аз-чох дәјишиклик ола билир. Чәмијјәтин инкишафы илә бағлы олараг дәјишән дилин мадди васитәси олан сәсләрин дәјишмәси, дилин бир сыра фонетик ганун вә һадисәләринин дәјишмәсинә, һәтта јени фонетик ганунларын јаранмасына сәбәб ола билир. Мәһз буна көрә дә дили һәм әмәли мәгсәдлә өјрәнмәк үчүн, һәм дә нәзәри мәгсәдләрлә тәдгиг етмәк үчүн онун мадди һиссәсини, јә'ни сәсләри билмәк, сәсләрлә әлагәдар бир сыра һадисәләри вә ганунлары баша дүшмәк зәруридир.

Садә шәкилдә десәк, әлифба дүзәлтмәк, орфогра-

фија гајдаларыны тәнзим етмәк, һәм дә бунлары тә’лим етмәк, дүзкүн тәләффүз әсасларыны мүәјјәнләшдирмәк вә өјрәтмәк, башга дилләри өјрәнмәк, логопатлары (дили нөгсанлы олан ушаглары: пәлтәк, кәкәләјән вә ја мүәјјән сәсләри тәләффүз едә билмәјән) тә’лим етмәк вә даһа бир сыра сырф әмәли мәгсәдләр үчүн дилин сәсләрини вә фонетик ганунларыны өјрәнмәк чох зәруридир.

Бунлар ејни заманда сәсләрин дәјишмә, әвәзләнмә, дүшмә, артма ганунларыны, тарихи инкишаф јолларыны нәзәри ҹәһәтдән тәдгиг етмәнин зәрурилијини доғурур. Бундан башга, дилләрин тарихи тәдгигиндә тәтбиг олунан мүгајисәли тарихи үсул даһа чох тарихи фонетикаја әсасланыр, бу исә гоһум дилләрин тәркибинин өјрәнилмәси зәрурәтини бир даһа ајдын көстәрир.

Бүтүн бунлар үмумән дилчилик елминин, хүсусән онун бир бөлмәсини тәшкил едән фонетиканын әһәмијјәтини нүмајиш етдирән конкрет фактлардыр. Буна көрә дә һәр бир мәдәни адам нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк үчүн әввәлҹә дилин фонетик әсасларыны билмәлидир.

§ *3. Фонетик транскрипсија.* Мәһдуд мигдарда һәрфләрдән ибарәт олан әлифба әсасында гурулмуш јазыда нитг сәсләри дәгиг ишарә олунмур, чүнки јазынын ваһидләри олан һәрфләр нитг ваһидләри олан сәсләрлә там ејнијјәт тәшкил етмир.

Орфографик гајдаја көрә мүәјјән сөзләрдә ејни һәрф бә’зән мүхтәлиф сәсләр кими, бә’зән дә ејни сәсин мүхтәлиф варианты кими тәләффүз олунур. Мәсәлән, *һогга, тогга* сөзләриндә јанашы јазылан *гг* һәрфләриндән биринчиси карлашмыш һалда (*ка* кими), икинҹиси исә ҹинкилтили—дилархасы самит кими тәләффүз олунур. Јахуд *колхоз*, *кино*, *катиб*, *чичәк* сөзләриндә *к* һәрфи үч сәсин ишарәси һалында тәләффүз олунур; *колхоз* сөзүндә *к* һәрфи дилархасы—кар самит (*ка*) кими, *кино, катиб* сөзләриндә *к* һәрфи дилортасы—партлајан кар (*ке*) самит кими, *чичәк* сөзүнүн сонундакы *к* һәрфи исә дилортасы—новлу кар самит кими тәләффүз олунур Беләҹә дә *совет, колхоз* сөзләриндә илк һеҹанын тәркибиндәки *о* һәрфи *а* кими, *алим*, *аҹиз* сөзләринин әввәлиндәки *а* һәрфи узун *а* һалында, *алма*, *ағаҹ* сөзләриндәки *а* һәрфи исә ади орта кәмијјәтли *а* саити һалында тәләффүз олунур вә с.

Белә мисалларын сајыны артырмаг мүмкүндүр, лакин елә бу нүмунәләрдән дә ајдын олур ки, һәрфләр һәр заман сәсләрлә ејнијјәт тәшкил етмир. Буна көрә дә дилдәки сәсләри тәләффүз олундуғу кими дәгиг сурәтдә өз мәхрәҹинә ујғун һалда јазмаг үчүн һәмин дилин јазы васитәсини тәшкил едән әлифбадакы һәрфләрдән әлавә, башга јазыларда истифадә олунан әлифбалардакы һәрфләрдән дә, һәтта һәрфләрин сағында, солунда, үстүндә, алтында гојулан бир сыра шәрти ишарәләрдән дә истифадә етмәк лазым кәлир.

Беләликлә, әлавә һәрфләрдән вә бир сыра шәрти ишарәләрдән истифадә етмәклә хүсусән шифаһи дилдә олан сәсләри даһа дәгиг һалда јазыја көчүрмәк мүмкүн олур. Дилдәки сәсләри вә сәс вариантларыны дәгиг сурәтдә јазыја көчүрмәк үчүн истифадә един һәрфләр вә ишарәләр системи үмумиләшмиш һалда фонетик транскрипсија[1] адланыр.

Фонетик транскрипсијадан мүхтәлиф мәгсәдләрлә апарылан тәдгигат ишләриндә истифадә олунур, хүсусән дилләрин мүгајисәли тәдгигиндә, диалектоложи тәдгигат ишләриндә, фонетикада, орфоепија нормаларынын дәгигләшдирилмәсиндә фонетик транскрипсијадан даһа чох истифадә едилир.

Биз бу китабда фонетик транскрипсија кими, әсасән, мүасир әлифбамыздан вә бә’зи шәрти ишарәләрдән истифадә етмишик ки, бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

Н$_1$ Дилархасы *н* самити сағыр *н*$_1$ сәсинин һәрфи ишарәсидир: *ман*$_1$*а*, *сан*$_1$*а*

К^1 Дилархасы кар самити, *г* самитинин кар гаршылығыны—*ка* самитини билдирән ишарә: *к*^{1}*оллек*^{1}*тив*

Х^1 Дилортасы-партлајан кар самитин ишарәси: *чичәк*^{1}, *күләх*^{1}

а:ә: Саит сәси билдирән һәрфдән сонра гојулан гоша нөгтә һәмин саитин узунлуғуну билдирир: *а:ләм, тә:риф*

ы. и. Саит сәси билдирән һәрфдән сонра го-

---

[1] *Транскрипсија*—латынча *trans* (көчүрмә) вә *criptio* (*јазы*) сөзләри тәркибиндән дүзәлдилмиш терминдир.

јулан тәк нөгтә һәмин саитин гыса олдуғуну билдирир: *бачы.сы, әми.си*

б̣ д̣ т̣ к̣ Самит сәсләри билдирән һәрфләрин алтына гојулан тәк нөгтә һәмин һәрфлә ифадә олунан кар самитин чинкилтилиләшдијини, чинкилтили самитин исә карлашдығыны билдирир: *китаб̣, кечид̣, һәтт̣а, мүтәкк̣ә*

⁀ Јанашы ики һәрфин үстүндә гојулан бу ишарә һәмин һәрфләрлә ифадә олунан сәсләрин говушуг һалда—дифтонгвары тәләффүз олундуғуну билдирир: *то͡ух, го͡урма*

~ Саит сәси билдирән һәрфин үзәриндә гојулан бу ишарә һәмин саитин бурунда азачыг узун тәләффүз олундуғуну билдирир: *ата̃, са̃, ағлы̃*

$п^h$ Бә’зи кар самитин нәфәсли тәләффүзүнү билдирмәк үчүн самити билдирән һәрфин үзәринә кичик *h* һәрфи гојулур: *$п^h$ ул, $саг^h$* вә с.

СӘСИН ФОРМАЛАШМА МӘНБӘЛӘРИ ВӘ ӘЛАМӘТЛӘРИ

§ 4. *Сәсин акустик (физики) әламәтләри.* Сәс чох мүрәккәб вә кениш бир анлајышдыр. Сәс дедикдә тәбиәтдә мөвчуд һәр чүр сәс фикрә кәлә билир. Әслиндә биз нәји ешидириксә, ону да үмумиләшмиш һалда сәс адландырырыг. Доғрудур, мүасир физика сүбут етмишдир ки, тәбиәтдә инсан гулағы ешитмәјән сәсләр дә вардыр. Һәмин сәсләр физиканын «акустика» бәһсиндә өјрәнилир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, ешитмә үзвү илә—гулагла дәрк олунан һәр шеј сәсдир.

Лакин бүтүн бунларла бәрабәр, белә бир чәһәти гејд етмәлијик ки, сәсин варлығы бизим гулағымыздан асылы дејил вә биз ешитмәсәк дә, тәбиәтдә сәс мөвчуддур. Сәсин төрәмә мәнбәји вә сәбәби башгадыр, јајылма мүһити дә мүхтәлифдир. Буна көрә бизим гулағымыз да бир чүр сәс дејил, чох мүхтәлиф нөв сәс ешидир.

Буну нечә баша дүшмәли вә нечә изаһ етмәли? Бу суаллара чаваб вермәк үчүн физиканын сәс (акустика) бәһсинә мүрачиәт едәк.

Чисимләр бу вә ја дикәр гүввәнин тә’сири нәтичәсиндә рәгсә кәлир. Бу, рәгсли һәрәкәт адланыр. Рәгсләнмә исә һәмин чисмин мүһитини, јә’ни һаванын вә ја башга газын һиссәчикләрини рәгсә кәтирир, лакин тәдричән зәифләшир вә нәһајәт, јох олур. Буна көрә дә һава вә ја башга газ мүһити олмајан јердә нә рәгсләнмә әмәлә кәлә биләр, нә дә јајыла биләр; һалбуки һава ејни заманда мүхтәлиф рәгсләнмәни чох мүхтәлиф истигамәтә кечириб јаја биләр.

Инсанда вә һејванларын чохунда һава рәгсләнмәсини сон дәрәчә һәссаслыгла дујан хүсуси бир үзв—чиһаз мөвчуддур ки, бу үзв гулаг адланыр. Әшјанын рәгси—һәрәкәти нәтичәсиндә һава һиссәчикләриндә әмә-